

Тема 8-1. ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ У МЕЖАХ ПЗФ

- Загальний порядок використання та контролю територій та об'єктів ПЗФ.
- Наукові дослідження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
- Відновлення екосистем та їх компонентів.
- Літопис природи.
- Концепція збалансованого розвитку в контексті охорони природи.
- Сфери розвитку заповідної справи: еколого-правова, еколого-економічна, еколого-соціальна, природозахисна.
- Рекреаційна діяльність у межах природно-заповідного фонду.
- Збереження та відновлення етнічних традицій природокористування.
- Участь громадськості у природоохоронній діяльності.
- Види та склад правопорушень природоохоронного законодавства.
- Юридична відповідальність за правопорушення законодавства про природно-заповідний фонд.
- Порядок обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення природоохоронного законодавства.
- Порядок притягнення до відповідальності порушників природоохоронного законодавства.

Основні поняття: режим охорони (збереження), пріоритет охорони, наукова діяльність у межах природно-заповідного фонду, літопис природи, рекреаційна діяльність, відновлення екосистем, етнічні традиції природокористування, освітньо-виховна діяльність у межах природно-заповідного фонду.

З метою забезпечення сприятливої екологічної обстановки, запобігання та стабілізації негативних природних процесів та явищ в Україні під особливу охорону природні беруться і унікальні, і типові природні комплекси. Це найбільш цінні з природоохоронної, екологічної, наукової, естетичної, рекреаційної точок зору природні території та акваторії, яким надається особливий охоронний правовий статус.

Правове регулювання відносин у природоохоронній галузі здійснюється відповідно до спеціального ЗУ «Про природно-заповідний фонд України, а також Кодексів України, ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України» та інших нормативно-правових актів.

Території та об'єкти ПЗФ, як і інші природні об'єкти та ресурси можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Право власності на території природоохоронного призначення набувається та реалізується відповідно чинного законодавства України. Право користування певними територіями та об'єкти заповідного та іншого природоохоронного призначення визначається у відповідних положеннях цих територій.

Використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється відповідно до таких основних принципів:

- збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів в межах територій та об'єктів ПЗФ;
- забезпечення цілісності екосистемних функцій територій та об'єктів ПЗФ;
- забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів ПЗФ;
- забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій та прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання територій та об'єктів ПЗФ та ін.

Загальною ознакою права користування природно-заповідним фондом є те, що за своїм характером це право обмежене вимогами, які встановлені щодо охорони та відтворення його природних комплексів та об'єктів.

Відповідно до ст. 9 ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» території та об'єкти заповідного використовуються з природоохоронною, науково-дослідною,

освітньо-виховною, рекреаційною, лікувально-оздоровчою метою, а також для потреб моніторингу довкілля. В межах територій та об'єктів ПЗФ можуть здійснюватися заготівля деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, сіна, випасання худоби, мисливство, рибальство та інші види використання лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню територій та об'єктів ПЗФ, встановленим вимогам щодо охорони, відтворення та використання їх природних комплексів та окремих об'єктів.

Спеціальне використання природних ресурсів здійснюється в межах ліміту та на підставі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ (ст. 9-1 ЗУ «Про природно-заповідний фонд України»). Перелік видів і порядок використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ визначаються їх режимом. Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ *загальнодержавного значення* здійснюється в межах ліміту, затвердженого Мінприроди України, на підставі дозволів, що видаються його територіальними органами. Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ *місцевого значення* здійснюється в межах ліміту, затвердженого територіальними органами Мінприроди України, на підставі дозволів, що видаються місцевими радами за погодженням з територіальними органами Мінприроди України.

Здійснення господарської та іншої діяльності за декларативним принципом¹ у межах територій та об'єктів ПЗФ **заборонено**.

Наукові дослідження територій та об'єктів ПЗФ. Більшість природоохоронних територій є науковими установами, де проводяться регулярні наукові дослідження.

Пріоритетними напрямками наукових досліджень у галузі природно-заповідної справи є:

- *оцінка стану та шляхи формування перспективної системи природно-заповідних територій:*
 - обґрунтування екологічних, соціальних і етнічних принципів та показників заповідання територій та об'єктів;
 - вдосконалення структури класифікації ПЗФ;
 - розбудова національної екомережі як складової частини Паневропейської;
 - опрацювання методів та критеріїв виділення природних територій з метою заповідання та резервування;
 - розроблення природно-заповідного районування України, упорядкування та зонування природно-заповідних територій;
 - організація, ведення і науковий аналіз державного, регіонального і місцевих кадастрів ПЗФ;
 - дослідження правових та економічних механізмів вилучення земельних ділянок під заповідання і резервування;
- *інвентаризація біотичного та ландшафтного різноманіття природно-заповідних*

¹ принцип, згідно з яким суб'єкт господарювання набуває права на провадження господарської діяльності без отримання документа дозвільного характеру шляхом повідомлення адміністратора або відповідного дозвільного органу про відповідність його матеріально-технічної бази вимогам законодавства.

територій:

- ведення обліку та кадастру біорізноманіття на популяційному та екосистемному рівнях;
- створення центрального, регіональних та місцевих банків даних біорізноманіття;
- картографування ландшафтів, флори, мікобіоти, фауни, рослинності, зоокомплексів;
- інвентаризація особливо цінних природних комплексів, передусім водно-болотних, пралісових² та степових;
- *екологічна оцінка стану природно-заповідних територій:*
 - вивчення стану, динаміки та прогнозування змін екосистем;
 - організація фонових моніторингу та приєднання до загальноєвропейських систем стеження за глобальними екологічними змінами;
 - встановлення допустимих норм антропогенного навантаження у різних типах екосистем;
 - визначення економічної та соціальної оцінки природно-заповідних територій, екосистем, біотичного і ландшафтного різноманіття.
 - удосконалення програми Літопису природи і впровадження науково обґрунтованих менеджмент-планів природно-заповідних територій та природних комплексів.
 - створення мережі геоінформаційних систем для ПЗФ;
- *шляхи, методи та засоби збереження екосистем і біорізноманіття:*
 - розроблення системи режимів збереження, відтворення та збалансованого використання;
 - вивчення проблем ренатуралізації, реінтродукції, репатріації і розселення біорізноманіття;
 - встановлення оптимальної чисельності, рівнів життєздатності та механізмів підтримки популяцій.
 - розроблення наукових основ екологічно обґрунтованого природокористування, визначення допустимих обсягів відчуження та лімітів природних ресурсів природно-заповідних територій.
 - дослідження наукових основ ведення Червоної книги України, створення та ведення Зеленої книги України, переліків об'єктів на виконання міжнародних конвенцій.
 - формування генетичних банків, розсадників, розплідників біорізноманіття тощо.

У межах природно-заповідних територій можуть виконуватися спеціальні, в тому числі госпдоговірні теми, пов'язані з природоохоронною тематикою. Тут також можуть проводитися дослідження іншими науково-дослідними та науково-освітніми установами та організаціями.

Заповідники, національні природні та ландшафтні регіональні парки зобов'язані забезпечувати постійне поповнення наукових фондів, які складаються із інформаційного

² унікальні недоторкані ліси, які існують і розвиваються без втручання людини, виключно за законами природи. Завдяки цьому вони мають високу життєздатність, стійкі у своєму існуванні, і надають надзвичайно важливі екосистемні послуги (регулювання клімату, очищення води, утримання вуглецю, збереження раритетного біорізноманіття, виняткові естетичні й екоосвітні цінності тощо)

блоку (комп'ютерних програм, баз даних), картотек досліджень, гербарію, фітоценотеки, зоологічних колекцій тощо. Первинною науковою інформацією є картки спостережень – флористичні, фенологічні, зоологічні, геоботанічні описи, гербарні аркуші, зоологічні колекції. Важливими інформаційними матеріалами є слайди та фотографії.

Відповідно до ЗУ «Про природно-заповідний фонд України», основною формою узагальнення наукових досліджень та спостережень за станом і змінами природних комплексів, виконаних у заповідниках, національних природних та ландшафтних регіональних парках є *Літопис природи*, матеріали яких використовуються для оцінки стану навколишнього природного середовища, розроблення заходів щодо охорони та ефективного використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки. Порядок підготовки та програма Літопису природи затверджуються Мінприроди України разом з Національною академією наук України. На виконання чинного законодавства діють Положення про організацію наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках України та Положення про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України. Цими документами визначено норму, що Літопис природи є головною науковою темою, яка ведеться постійно, а результати досліджень щорічно оформляються у вигляді окремих томів. Кожний том Літопису природи затверджується директором природно-заповідної установи, в якій зберігається оригінал річного тому, а копії до першого травня поточного року надсилаються до органу, в підпорядкуванні якого перебуває природно-заповідна установа, а також до Мінприроди України.

На початку Літопису природи надається інформація про *територіальну структуру та функціональне зонування*, надаються текст документу про створення установи природно-заповідного фонду, наводиться картосхема, дані про її розміри, границі, адміністративне розташування, вміщується зведена таблиця розподілу території за основними категоріями земель, вказується місцезнаходження центральної садиби установи, садиб філіалів чи відділень, шляхи сполучення з ними, а також населені пункти, які входять до складу природно-заповідної території і які її безпосередньо оточують (подається картосхема розташування). Окремо наводиться адміністративний поділ природно-заповідної території на відділення (лісництва), ділянки, кордони тощо. Наводиться їх кількісний і якісний склад, назви, площі, вказується кількість природоохоронних ділянок, обходів (подається картосхема адміністративного поділу). За результатами проектування, лісовпорядкування й інших документів інвентаризації земельних ресурсів вміщується зведена таблиця розподілу природно-заповідної території за основними групами угідь. Також наводяться відомості про зміни розмірів та границь, а також про зміни типів угідь, зведення нових будівель, кордонів тощо. Для охоронної зони наводиться її схема, дані про землекористування, площу та категорії земель.

Безумовно, необхідними для проведення досліджень є закладання **наукових полігонів** (пробні площі, профілі і трансекти). Вони забезпечують вивчення природного розвитку екосистем та змін внаслідок антропогенного впливу. На кожну постійну пробну

площу мусить бути заведений паспорт. Профілі та трансекти закладаються з метою проведення різних видів спостережень – екологічних, фенологічних, зоологічних та інших з тим, щоб ними були охоплені різні геоморфологічні елементи екосистем.

У загальних рисах описується **абіотичне середовище**, зокрема клімат, гідрологічні та рельєфні умови. Метеостанція є обов'язковою частиною природно-заповідної науково-дослідної установи.

Головним завданням Літопису природи є проведення **інвентаризації флори, рослинності та фауни**. Для флори встановлюється її склад, для рослинності – склад, будова фітоценозів, основні едифікатори та домінанти, вивчаються рекреаційні зміни, для фауни – чисельність фонових видів ссавців, птахів, тварин, риб, плазунів, земноводних та наземних безхребетних. У рамках програми здійснюється екологічний моніторинг фонових і рідкісних видів і фауністичних угруповань. Щороку в Літопис природи вміщуються списки видів, виявлених при дослідженнях поточного року із різних груп біоти, детально відмічається точне місцезнаходження і ставиться дата зустрічі.

Особлива увага повинна приділятися вивченню **раритетної компоненти флори, рослинності та фауни**, в тому числі видів, занесених до Червоної книги України, Європейського Червоного списку тварин та рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі, міжнародних конвенцій, фітоценозів, занесених до Зеленої книги України. Потім необхідно фіксувати та досліджувати види біоти, які підлягають регіональній охороні. Вагоме значення надається організації біологічного моніторингу за видами флори і фауни та природними середовищами їх існування, які занесені до Бернської конвенції.

Традиційними є фенологічні дослідження, ведення календаря природи, вивчення фенокліматичної періодизації року.

У першому томі Літопису природи подаються про **антропогенний вплив**, який проявлявся на природно-заповідній території в минулому. У наступних томах характеризуються порушення заповідного режиму, які мали місце протягом року, можливість використання природних ресурсів у господарських цілях на відповідних ділянках та зонах і суміжних землях, відновлювальні, регуляторні біотехнічні заходи, які проводяться на окремих ділянках.

Новим розділом програми є **аналіз результатів та перспективи наукових досліджень**. Тут стисло описуються основні результати досліджень за головними напрямками ведення спостережень протягом поточного року, узагальнюються відомості і робиться короткий висновок про досягнуті наукові здобутки. Особливо наголошується на результатах спостережень за рідкісними видами та рослинними угрупованнями, які занесені до офіційних переліків охоронних об'єктів. При цьому звертається увага на позитивну чи негативну тенденцію у динаміці популяцій рідкісних видів тварин, рослин і грибів.

Всі наукові дослідження повинні щорічно завершуватися природоохоронними рекомендаціями, які поміщуються у цьому розділі Літопису природи. Природоохоронні рекомендації мають впливати, насамперед, із результатів досліджень режимів

збереження в основному популяцій рідкісних видів рослин, тварин і грибів, рідкісних фітоценозів, а також із проблеми щодо поліпшення екологічного стану природно-заповідної території в цілому та відвернення антропогенного навантаження на заповідні екосистеми. Обов'язковими є рекомендації щодо біотичних об'єктів, які входять до офіційних вітчизняних та міжнародних біосозологічних переліків.

Також у Літопису природи відображується *виконання чинних для України міжнародних конвенцій*. Природно-заповідні території можуть отримати міжнародне визнання та входити до складу світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, Рамсарського переліку водно-болотних угідь міжнародного значення, Смарагдової мережі територій спеціального збереження Європи, бути ділянками транскордонних природоохоронних територій чи екологічних коридорів, нагороджуватись Дипломом Ради Європи та містити види з Європейського Червоного списку видів тварин і рослин, що перебувають під загрозою зникнення у світовому масштабі та інших.

Виконання програми Літопису природи має завершуватися характеристикою *особливостей поточного року* щодо живої і неживої природи. Особливо характеризуються зміни, що відбулися в популяціях рідкісних видів рослин, грибів і тварин, які підлягають особливому виду збереження.

Відновлення екосистем та їх компонентів. Території та об'єкти ПЗФ, хоч і меншою мірою, але все ж таки антропогенно змінені. Тому крім режимних заходів збереження природних екосистем і ландшафтів, одним із важливих напрямів природоохоронної діяльності територій ПЗФ є ренатуралізація (відновлення) природних екосистем та їх компонентів. Склад відновлювальних заходів і методи їх реалізації визначаються станом природних екосистем, їх розміром, ступенем антропогенної трансформації, пріоритетами охорони та іншими чинниками. Відновлювальні заходи відрізняються від режимної діяльності тим, що вони обмежені у часі, мають переважно одноразовий характер.

Основні відновлювальні заходи на територіях та об'єктах ПЗФ можна згрупувати у наступні напрями:

- *покращання якості природних ділянок*: проведення робіт, які приводять до довготривалих змін фізичного середовища (наприклад, відновлення природної морфології русел річок); оптимізація внутрішньої просторової структури ландшафту (наприклад, ліквідація антропогенних елементів ландшафту: доріг, будівель тощо);
- *адаптація режиму, в тому числі господарських заходів до потреб пріоритетних об'єктів охорони*, наприклад зміна методів ведення лісового господарства;
- *створення нових природних ділянок*: зміна режиму, в тому числі господарського використання земель; сприяння занесенню видів, які мають бути в природних екосистемах;
- *збільшення площі існуючих природних ділянок*;
- *створення нових популяцій окремих видів або їх активне збільшення в існуючих екотопах* (реінтродукція).

Рекреаційна діяльність у межах природно-заповідного фонду. Відповідно до ЗУ «Про природно-заповідний фонд України», одним із видів використання територій та

об'єктів ПЗФ є їх використання з оздоровчою та рекреаційною метою. До установ ПЗФ України, які організують і здійснюють рекреаційну діяльність, відносяться біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки.

Рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах ПЗФ полягає в забезпеченні попиту населення в оздоровленні, відпочинку, туризмі, санаторно-курортному лікуванні тощо. Вона організовується спеціальними підрозділами адміністрацій установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ, а також іншими підприємствами, установами, організаціями та громадянами на підставі угод про рекреаційну діяльність з адміністраціями установ, власниками чи користувачами територій та об'єктів ПЗФ.

Рекреаційна діяльність організовується відповідно до функціонального зонування природоохоронних територій. Як науково-пізнавальна та освітньо-виховна рекреація вона може практикуватися в охоронних зонах природних заповідників (спостережні вежі з відповідним оптичним облаштуванням, об'їзний кінний туристичний маршрут верхи чи на тачанці тощо), або в середині заповідника на еколого-освітніх стежках, в музеях, культових об'єктах у супроводі екскурсовода чи працівників служби охорони.

Екскурсійна діяльність у межах природно-заповідного фонду України становить собою різновид рекреаційної діяльності щодо організації подорожей, які не перевищують 16 годин (в межах світлої частини дня), тобто без ночівлі (без розбиття наметів і розкладання вогнищ), у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами для ознайомлення з визначними місцями, пам'ятками природи, історії, культури тощо.

Важливою формою рекреації є туризм. Розрізняють багато видів туризму, але серед них для туристичних форм діяльності в межах заповідних територій є екотуризм, який відрізняє від «традиційного» наявністю жорстких правил поведінки, значно жорсткіших, ніж на звичайних туристських маршрутах.

Пріоритетного значення набуває сільський зелений туризм, здійснюваний на територіях ПЗФ України при спільній рекреаційній (туристичній) діяльності сільських господарів та адміністрацій установ ПЗФ.

Рекреаційна діяльність у зоні стаціонарної рекреації може здійснюватися *екстенсивним* чи *інтенсивним* шляхом. На територіях екстенсивної рекреації з метою огляду місцевості та відпочинку головним чином створюються туристські маршрути, екскурсійні та прогулянкові еколого-освітні стежки облаштовуються місця для ночівлі тощо, ту дозволяється аматорське та спортивне рибальство, збирання грибів, дикорослих плодів та ягід, фотомисливство.

На територіях інтенсивної рекреації на базі розміщених тут рекреаційних закладів можуть створюватися: гірськолижні комплекси, до складу яких входять лижні поля, траси, канатні підйомники, трампліни, льодові стадіони тощо. Привабливими та економічно вигідними закладами є рекреаційно-акваторіальні комплекси, до складу яких входять пляжі, зупинки для яхт і човнів, готелі та об'єкти обслуговування.

Рекреаційна діяльність у межах ПЗФ може здійснюватися ефективно при забезпеченні наступних передумов:

- законодавче оформлення рекреаційної діяльності,
- впровадження економічного механізму надання платних рекреаційних послуг та створення їх якісного асортименту,
- залучення приватного сектора до рекреаційно-туристичного підприємництва,
- створення сервісної рекреаційно-туристичної інфраструктури,
- розробка (опис, нанесення на картографічну основу) і облаштування туристських маршрутів та екскурсійних стежок відповідно до пейзажного різноманіття ландшафтів,
- організація рекламно-видавничої та інформаційної діяльності.

Збереження та відновлення етнічних традицій природокористування. Традиційне(етнічне) природокористування має певні ознаки, що цілком відповідають сучасним науковим принципам охорони довкілля, а саме:

- оптимальне співвідношення угідь;
- узгодженість структури природокористування з ландшафтною структурою території;
- контурна організація сільськогосподарських угідь;
- оптимальні параметри ротаційних циклів;
- усталеність строків сільськогосподарського виробництва;
- застосування органічних добрив тощо.

На відміну від загального поняття природокористування, традиційне (етнічне) природокористування – це процес взаємодії етносу з етнічною територією та є результатом їх багатовікової коеволюції та взаємоадаптації. Традиційне природокористування відрізняється від сучасного еволюційністю походження й адаптованістю до конкретної ландшафтної структури етнічної території.

Традиційне природокористування є вагомими чинником збереження національної ідентичності та звичного стилю життя місцевого населення та сприяє збереженню біологічного та ландшафтного різноманіття, збалансованому використанню природних ресурсів й охороні природи в цілому.

Освітньо-виховна діяльність. Освітня та виховна діяльність в природно-заповідних об'єктах має гуманістичну спрямованість та забезпечує:

- опанування знань про природу, ландшафти, рослинний та тваринний світ;
- поглиблює усвідомлення загальносвітових та загальнодержавних, національних природних цінностей;
- сприяє оволодінню та закріпленню методів та методик дослідження природних об'єктів, навичок практичної роботи;
- розвиває вміння формувати базу даних, проводити камеральну обробку зібраного матеріалу;
- розвиває та закріплює раніше набутий інтерес до пізнання природних явищ, процесів, біорізноманіття та неживої природи;
- сприяє творчому мисленню, активізації та поглибленню наукових знань.

Напрямки освітньо-виховної діяльності різноманітні, це і поширення інформації про природоохоронні об'єкти, їх цінність та особливості (робота зі ЗМІ, прес-конференцій, публікацій, тематичні передачі), і видавнича діяльність, і створення аудіо- та відеопродукції, веб-сторінок, сайтів тощо.

В заповідних об'єктах проводяться лекції, бесіди, дискусії, круглі столи, конференції, семінари тощо. Мета таких заходів підвищення екологічної обізнаності широких верств населення. Активні заходи у природному середовищі: екскурсії, експедиції, польові практики, еколого-туристичні походи, спрямовані на активну самостійну індивідуальну чи групову діяльність у природних умовах для отримання конкретних результатів, підготовки висновків, обґрунтувань. Під час таких заходів набуваються і проявляються вміння та навички, розвивається спостережливість. Учасники можуть безпосередньо виконувати різні природоохоронні заходи.

Комбіновані (змішані) заходи: конкурси, олімпіади, тижні біології, свята, екологічні ігри, театралізовані та обрядові дійства, масові заходи та акції поєднують живе споглядання, активне мислення, практичну участь у вирішенні екологічних, природоохоронних проблем та сприяють екологізації свідомості і культури, а також можуть передбачати різні елементи дозвілля.

Контрольні питання:

1. Надайте визначення та поясніть поняттям «режим охорони (збереження)» та «пріоритет охорони».
2. Які види режимів збереження виділяють?
3. У чому полягає специфіка режимів збереження територій та об'єктів різних категорій ПЗФ України?
4. У чому особливості відновлювальних заходів на територіях ПЗФ?
5. Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів ПЗФ.
6. У чому полягають відмінності між традиційним (етнічним) та сучасним природокористуванням?
7. Наведіть ознаки традиційного природокористування.
8. У чому полягають особливості освітньо-виховної діяльності на заповідних територіях?
9. Основні напрями наукової діяльності у галузі заповідної справи та на територіях ПЗФ.
10. Програма Літопису природи, її мета та завдання.
11. Надайте стислу характеристику змісту програми Літопису природи.